

Θ Ε Ι Ο Σ Φ Ο Β Ο Σ

«τὸ μὴ ἄναρχον μήτε δεσποτούμενον
ἀστοῖς περιστέλλουσι βουλεύω σέβειν,
καὶ μὴ τὸ δειτὸν πᾶν πόλεως ἔξω βαλεῖν.
τίς γὰρ δεδοικώς μηδὲν ἔνδικος βροτῶν ;»
Αἰσχύλ., Εὐμέν. 696 κ.έ.

«ὄν αἰδῶ τε καὶ αἰσχύνην θεῖον φόβον
ὀνομάκαμεν».

Πλάτωνος Νόμ. Β 671 d.

Τὸν τίτλον τῆς παρούσης μελέτης ἐλάβομεν ἀπὸ τὸ πλατωνικὸν χωρίον τῆς προμετωπίδος αὐτῆς, ἔχον νόημα συναφὲς πρὸς τὸ τοῦ ἄλλου παρεξευγμένου εἰς αὐτὸ χωρίου τῶν «Εὐμενίδων» τοῦ Αἰσχύλου. Δὲν εἶναι δὲ μόνον τοῦ νοήματος ἡ κοινότης αἰτία τῆς παραξεύξεως ταύτης τοῦ φιλοσοφικοῦ καὶ πολιτικοῦ εἰς τὸν τραγικὸν λόγον. Τραγικὴ ποίησις καὶ πολιτικὴ ἢ νομοθεσία εἶναι γενικώτερον συγγενεῖς πνευματικαὶ δραστηριότητες, διότι κατὰ τὴν ὁμολογίαν αὐτοῦ τοῦ Πλάτωνος καὶ αἱ δύο, ὑπὸ τὴν γνησιωτάτην μορφήν των, ἐκφράζουσιν «μίμησιν τοῦ καλλίστου καὶ ἀρίστου βίου»¹. Ἡ ἀληθῆς τραγωδία καὶ ὁ ἀληθῆς νόμος εἶναι πλαστοουργήματα ἑναμίλλων τεχνῶν, ὅπως ὁμότεχνοι καὶ ἐν ταύτῳ «ἀντίτεχνοι» καὶ «ἀνταγωνισταὶ» εἶναι καὶ οἱ ποιηταὶ των, «μαλακῶν Μουσῶν ἔκγονοι»².

Ἀποδίδων τὸν νοῦν τοῦ πρώτου χωρίου τῆς προμετωπίδος ὁ ἀρχαῖος σχολιαστής, γράφει : «συμβουλεύω (λέγει ἡ Ἀθηναῖ) τοῖς ἑμοῖς πολίταις δημοκρατεῖσθαι μὲν, ὑπὸ φόβον δὲ εἶναι». Ποῖος εἶναι ὁ «φόβος» οὗτος,

1. Νόμ. Ζ 817b : «πᾶσα οὖν ἡμῖν ἡ πολιτεία συνέστηκε μίμησις τοῦ καλλίστου καὶ ἀρίστου βίου, ὃ δὴ φάμεν ἡμεῖς γε ὄντως εἶναι τραγωδίαν τὴν ἀληθεσιτάτην. ποιηταὶ μὲν οὖν ἑμεῖς, ποιηταὶ δὲ καὶ ἡμεῖς ἑσμέν τῶν αὐτῶν, ἡμῖν ἀντίτεχνοί τε καὶ ἀνταγωνισταὶ τοῦ καλλίστου δράματος, ὃ δὴ νόμος ἀληθῆς μόνος ἀποτελεῖν πέφυκεν».

2. Νόμ. Ζ 817 d, Φαίδρ. 278 c.

τὸν ὁποῖον τὸ ἐπόμενον χωρίον τῶν πλατωνικῶν «Νόμων» ἀποκαλεῖ «θεῖον φόβον» ;

*
*
*

Ἄς ἴδωμεν πρῶτον τὴν ἔννοιαν τοῦ φόβου εἰς τὸν τραγικὸν λόγον τοῦ Αἰσχύλου.

Ἡ ἔνδοξος τριλογία τοῦ ποιητοῦ «Ὁρέστεια», ἡ διδαχθεῖσα τῷ 458 π.Χ. καὶ ἀποτελοῦσα τὸ κύκνειον ἄσμα του, εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν ποίημα τοῦ φόβου. Τραγικὴ ἐνσάρκωσις τοῦ φόβου τούτου, τοῦ συνέχοντος τὸν χορὸν¹ καὶ τῶν δύο πρώτων δραμάτων τῆς τριλογίας, εἶναι ὁ φρικτὸς ὄμιλος² τῶν διωκτριῶν τοῦ Ὁρέστου Ἐρινύων, αἵτινες ἀπαρτίζουν τὸν χορὸν τοῦ τρίτου ἔργου τῆς τριλογίας. Ἀλλὰ καὶ ἐκτὸς αὐτῶν, τὴν παρουσίαν τοῦ φόβου ἱχνεύομεν καὶ τὰς ποικίλας μορφάς του θεωροῦμεν εἰς ὀλόκληρον τὴν ἀνέλιξιν τῆς τραγικῆς δράσεως καὶ τῶν τριῶν τραγωδιῶν, ἀπὸ τοῦ προλόγου τοῦ «Ἀγαμέμνωνος» μέχρι τοῦ παραινετικοῦ λόγου τῆς Ἀθηνᾶς εἰς τὰς «Εὐμενίδας»³, τὸ δράμα τῆς καθάρσεως, καὶ μέχρι τῆς ἐν αὐτῷ μετατροπῆς τῶν τρομερῶν Ἐρινύων εἰς εὐμενεῖς πρὸς τὴν πόλιν θεότητας. «Φόβος γὰρ ἀνθ' ὕπνου παρασιταεῖ»⁴, λέγει ὁ ἀγρουπνῶν φύλαξ ἐπὶ τῆς στέγης τοῦ ἀνακτόρου εἰς τὸν πρόλογον τοῦ «Ἀγαμέμνωνος» φοβεῖσθαι καὶ τὸ ταυτόσημον «σέβειν τὴν μετοικίαν»⁵ καὶ ἐγκατάστασιν τῶν Ἐρινύων ὡς Εὐμενίδων παρὰ τὴν Ἀκρόπολιν τῶν Ἀθηνῶν, εἶναι οἱ λόγοι τῆς ἐξόδου τοῦ τρίτου δράματος.

Εἰς τὸ ποίημα τοῦτο τοῦ φόβου ἡ φιλολογικὴ ἐρμηνεῖα ἐζήτησε νὰ συλλάβῃ καὶ ἀποδώσῃ ὅλας τὰς ἀποχρώσεις καὶ πλευράς τοῦ νοήματος τοῦ

1. Βλ. Ἀγαμ. 975 κ.έ. Πρβλ. Χοηφ. 32 κ.έ. 46, 57 καὶ Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, ἄρθρον «Ὁρέστεια» εἰς τὴν Ἐγκυκλοπαιδεῖαν τοῦ «Ἡλίου».

2. Βλ. Εὐμεν. 307 κ.έ.

3. Εὐμεν. 681 κ.έ. Πρβλ. Χοηφ. 929, 1021, 1052.

4. Ἀγαμ. 14. Πρβλ. 1135, 1152, 1306, 1316, 1533 κ.ά.

5. Εὐμεν. 1019 κ.έ. Πρβλ. αὐτ. 390, 426, 694, 699 κ.έ. 710, 714. Ἐκ τῆς προεργασίας ἡμῶν τῆς ἐρευνητικῆς τῶν λέξεων καὶ γλωσσικῶν καθόλου χρήσεων, τῶν δηλουσῶν τὴν ἔννοιαν τοῦ «φόβου» ἐν τῇ «Ὁρεστείᾳ», σημειοῦμεν ἐνταῦθα, δείγματος χάριν, τὰ ἑξῆς : 1) ῥήματα : δέδοικα, ἄζομαι, φοβοῦμαι, αἰδοῦμαι, ταρβῶ, τρέω, σέβω, μηδαμῶς ἀτιμάζω, σωφρονῶ ὑπὸ στένει (=ὑπὸ δέει, κατὰ τὸν ἀρχαῖον σχολιαστήν)· 2) οὐσιαστικά : φόβος, δέος, δεῖμα, σέβας, τὸ δεινόν, αἰδώς. Πρβλ. Ὅμηρ. Ο 657, Σοφ. Αἰ. 1079 καὶ τὴν κατωτέρω ἐννοιολογικὴν ἀνάλυσιν τοῦ φόβου παρὰ Πλάτωνι. Πρβλ. καὶ τὴν συναφῆ ἀνάλυσιν παιδαγωγικῶν ἐννοιῶν ἐν Κωνστ. Ι. Βουρβέρη (Τὸ πρόβλημα τῆς παιδείας εἰς τὸν «Φιλοκτήτην» τοῦ Σοφοκλέους, Περιοδ. «Πλάτων 1949», τεύχ. 2).

φόβου : τὸ ψυχολογικόν, τὸ θρησκευτικόν, τὸ ἠθικόν, τὸ νομικόν, τὸ πολιτικὸν νόημα τούτου. Ἡμεῖς θὰ προσπαθήσωμεν νὰ ἐμβαθύνωμεν εἰς τὸ πολιτικὸν νόημα τοῦ φόβου ἐν τῇ αἰσχυλείῳ τριλογίᾳ, βοηθούμενοι εἰς τὴν κατανόησιν ἀπὸ τὴν ἐννοιολογικὴν ἀνάλυσιν τοῦ φόβου, τὴν ὁποίαν κάμνει ὁ «ἀντίτεχνος» τοῦ Αἰσχύλου Πλάτων εἰς τοὺς «Νόμους» του. Εἶναι δὲ ἀπορίας ἄξιον, ὅτι, καθόσον τοῦλάχιστον γνωρίζομεν, ἐκαρπώθησαν ὀλιγώτερον τοῦ δέοντος μέχρι τοῦδε οἱ ἐρμηνευταὶ τὴν πλατωνικὴν ἐπικουρίαν εἰς τὴν κατανόησιν τοῦ βαθυτάτου πολιτικοῦ νοήματος τῆς «Ὁρεστείας».

Τὸ πολιτικὸν νόημα τοῦ φόβου ἐν τῇ «Ὁρεστείᾳ» ἀναφέρεται εἰς τὴν θεοκρατικὴν πλευρὰν τῆς πολιτικῆς συνειδήσεως, ἰδίως δὲ τῆς ἀθηναϊκῆς, ἣτις τὴν ἰδέαν τῆς πόλεως ἀρχῆθεν εἶχε συνδέσει μὲ τὴν πίστιν εἰς τὴν θεότητα καὶ ἱερότητα αὐτῆς καὶ μὲ τὴν πίστιν εἰς τὴν θεϊαν προέλευσιν τῶν νόμων¹, εἰς δὲ τὸν σεβασμὸν πρὸς τοὺς ἄρχοντας καὶ τοὺς ἀγράφους καὶ γραπτοὺς θεσμοὺς τῆς πόλεως εἶχε προσδώσει τὴν μορφήν καλῶς νοουμένου φόβου, τοῦ κατὰ Πλάτωνα «θείου φόβου».

Τῆς θείας ταύτης πόλεως καὶ τοῦ ἱεροῦ θεσμοῦ τῆς τὴν ἰδέαν ἐδραματοποίησεν ὁ Αἰσχύλος εἰς τὴν «Ὁρέστειαν», ἧς ἡ ὑπόθεσις, ἀρχομένη ἀπὸ τῆς ἐπικρατείας τοῦ Ἀγαμέμνονος, καταλήγει εἰς τὴν πολιτείαν τῶν Ἀθηναίων. Ἡ τριλογία, ἐν τῇ εὐρυτέρᾳ ἀνθρωπιστικῇ ἐννοίᾳ τῆς, συμβολίζει² τὸν μακρὸν ἀγῶνα, τὸν ὁποῖον ἠγωνίσθη ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὴν πορείαν του ἀπὸ τῶν προῖστορικῶν μορφῶν τῆς πολιτικῆς συμβιώσεως μέχρι τῶν ἱστορικῶν ἐκδηλώσεων τῆς ὀργανωμένης πολιτικῆς κοινωνίας.

Τὴν κίνησιν τῆς τραγικῆς δράσεως ἀπὸ τοῦ ἀνακτόρου τῶν Μυκηναίων μέχρι τῶν Ἀθηναίων³ καθιστῶσιν ἐποπτικὴν ἀντίστοιχα μνημεῖα τῆς τέχνης, ἐκφράζοντα τὸ νόημα τῆς ἀνελίξεως τοῦ ἀνθρωπίνου πολιτικοῦ φαινομένου ἀπὸ τῆς παλαιστάτης ἀπολυταρχικῆς μοναρχίας μέχρι τῆς νομοθετικῶς συντεταγμένης ἐλευθέρως πολιτείας τῶν ἱστορικῶν χρόνων.

Εἰς τὴν ἐπικράτειαν τοῦ Ἀγαμέμνονος, τὸ Ἄργος καὶ τὰς Μυκήνας, τὸ ἀνάκτορον καὶ τὸ κράτος τοῦ παμβασιλέως φρουροῦν ἀκοίμητοι φύλακες, οἱ ἐμπνέοντες τὸν τρόμον λέοντες τῆς περιφήμου πύλης τῶν Μυκηναίων, Ἄλλοῖος

1. Βλ. Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, ἄρθρον «Νόμοι» τοῦ Πλάτωνος ἐν τῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ τοῦ «Ἡλίου».

2. Λίαν ἐνδιαφερούσας ἀπόψεις καὶ νύξεις διὰ τε τὸ νόημα τῆς «Ὁρεστείας» καὶ τὸ πρόβλημα τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, ἰδίᾳ κατὰ τὴν σύγχρονον ἐποχὴν, παρέχει τὸ νέον βιβλίον τοῦ H. Weinstock, Die Tragödie des Humanismus, Heidelberg, 1953.

3. Τὰ προβλήματα τὰ σχετικὰ μὲ τὴν σκηνογραφίαν τῶν τριῶν δραμάτων τῆς τριλογίας, καὶ ἰδίᾳ τὴν ἀλλαγὴν τῆς σκηνῆς εἰς τὰς «Εὐμενίδας», δὲν ἐξετάζομεν ἐνταῦθα, ἄλλως τε καὶ ἄσχετα ὄντα πρὸς τὴν μελέτην μας.

εἶναι ὁ συμβολισμὸς τῆς ἰδέας τῆς πόλεως, τὸν ὁποῖον ἐνέχει ἡ Ἁκρόπολις τῶν Ἀθηναίων. Ἡ Πρόστασις τῶν Καρνατίδων τοῦ Ἐρεχθείου, τῶν εὐσταλῶν Κορῶν, αἵτινες μετ' ἀξιοπρεποῦς καὶ ἀβιάστου ὑπομονῆς ὑποβαστάζουν τὸ βαρὺ ἐπιστέγασμα αὐτῆς, ἀποτελεῖ ἔκφρασιν τῆς ἰδέας τῆς πόλεως, ὡς αὕτη ἐγεννήθη ἀπὸ τὴν «ἀντίπαλον ἁρμονίαν ἀτόμου καὶ ὁμάδος, ἀπὸ τὴν διαλεκτικὴν κυριαρχίας καὶ διακονίας, δεσμεύσεως καὶ ἐλευθερίας»¹. Οὕτω τὸ κοινὸν περιεχόμενον καὶ νόημα τόσον τῆς ἰδέας τῆς πόλεως τῶν ἱστορικῶν χρόνων, ὅσον καὶ τῆς Προστάσεως τοῦ Ἐρεχθείου, εἶναι, ὅτι ἡ σχέσις τοῦ ἀτόμου πρὸς τὸ πολιτικὸν σύνολον μόνον ὑπὸ τὴν μορφήν ἐκουσίας θητείας καὶ καρτερίας αὐτοῦ εἰς τὸ πολιτικὸν καθῆκον ἀποτελεῖ τὸ ἀσφαλὲς ὑπόβαθρον τοῦ πολιτικοῦ οἰκοδομήματος². Νοεῖται δὲ ἡ ἐκουσία αὕτη θητεία ὡς ἱερὰ λειτουργία, ὡς διακονία εἰς τὴν θεῖαν πόλιν καὶ τὸν θεῖας ἀρχῆς καὶ προελεύσεως νόμον.

Ἡ βαθμιαία ἀνέλιξις τοῦ πολιτικοῦ φαινομένου καὶ τῆς πολιτικῆς συνειδήσεως στοιχεῖ πρὸς τὴν ἐν τῇ «Ὁρεστεία» μετακόσμησιν τοῦ φόβου, ἀπὸ τῶν παμπαλαίων χρόνων τῆς ἀκράτου μοναρχίας μέχρι τῆς εἰσόδου τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸν ἱστορικὸν πολιτικὸν βίον, καὶ πρὸς τὴν μεταμόρφωσιν τῶν Ἐρινύων εἰς Εὐμενίδας, συμφώνως πρὸς τὴν λύσιν, τὴν ὁποίαν ὁ Αἰσχύλος δίδει εἰς τὴν τριλογίαν του.

Ἡ συμφιλίωσις³ τῶν Ἐρινύων, τῶν παλαιῶν⁴ τρομερῶν θεοτήτων, τῶν ἀμειλίκτων τιμωρῶν τῆς παρανομίας, μὲ τοὺς φορεῖς τοῦ νεωτέρου πνεύματος θεοῦς⁵, καὶ ἰδίως τὴν πολιοῦχον Ἀθηναῖαν, γίνεται κατὰ τὸν Αἰσχύλον ὑπὸ τὸν ὄρον τῆς διατηρήσεως τοῦ πολυτίμου διὰ τὴν σωτηρίαν τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτείας στοιχείου τοῦ θεῖου φόβου, ὑπὸ τὴν νέαν καλῶς νοουμένην μορφήν του. Αἱ Ἐρινύες, εἰς τὸ τέλος τῆς τριλογίας, δὲν ἀπέρχονται τῶν Ἀθηναίων, ὡς ὁ Ἀπόλλων. Ἐγκαθίστανται ὑπὸ τὴν Ἀκρόπολιν εἰς ἱερὰ τοῦ λόφου τοῦ Ἀρείου Πάγου ἄδυτα τῆς γῆς ὡς Εὐμενίδες, ὡς συμπροστάτιδες μετὰ τῆς Ἀθηναῖς τοῦ κλεινοῦ ἄστεως. Ἡ σωτηρία λοιπὸν τῆς πόλεως τῶν Ἀθηναίων εἶναι κατὰ τὸν Αἰσχύλον συνδεδεμένη μὲ τὴν λατρείαν τῶν Εὐμενίδων, δηλαδὴ τὴν διαρκῶς γρηγοροῦσαν συνείδησιν, ὅτι ὑπὸ τὴν Ἀκρόπολιν κεῖται τὸ οἶονεὶ ἠφαιστειῶδες ἄντρον τῶν προστατίδων τοῦ νόμου θεοτήτων καὶ ὅτι μόνον ὁ τιμῶν τὰς θεὰς ταύτας, τουτέστιν ὁ συνεχόμενος ὑπὸ τοῦ θεῖου φόβου τοῦ νόμου, θὰ ἔχη καὶ τὴν προστασίαν τῆς Ἀθηναῖς καὶ τοῦ Ἀπόλλωνος. Ἄλλως ἐπίκειται πάντοτε φοβερὰ ἢ ἐκ τῆς θεῖας δυνάμεως τῶν ὑπο-

1. H. Weinstock, ἔ.ἀν. σ. 7.

2. Πρβλ. Εὐμεν. 550 κ.έ. «ἐκὼν δ' ἀνάγκας ἄτερ | δίκαιος ὢν οὐκ ἄνολβος ἔσται», Πλάτ. Νόμ. 700a «ὁ δῆμος... ἐκὼν ἐδούλευε τοῖς νόμοις», Εὐριπ. Ἰκέτ. 403 κ.έ.

3. Εὐμεν. 794 κ.έ. ἰδίᾳ 916 κ.έ.

4. Εὐμεν. 838, 847, 871.

5. Εὐμεν. 778, 808.

γείων ἔδρων τῶν Σεμνῶν ἐμπορευομένη τίσις τῆς παραβάσεως τῶν νόμων !
Οἱ συναφεῖς λόγοι τοῦ χοροῦ τῶν Ἑρινύων (Εὐμεν. 516 κ.έ.) εἶναι :

«ἔσθ' ὅπου τὸ δεινὸν εὖ
καὶ φρενῶν ἐπίσκοπον
δεῖ μένειν καθήμενον».

Ἡ παραίνεσις τῶν Σεμνῶν προσθέτει ἀπειλητικῶς κατωτέρω καὶ τὰ
ἑξῆς (στ. 539 κ.έ.) :

«βωμὸν αἴδεσαι Δίκας
μηδέ νιν
κέρδος ἰδὼν ἀθέω ποδὶ λὰξ αἰτίσης· ποινὰ
γὰρ ἐπέσται,
κύριον μένει τέλος».

Ἡ Ἀθηνᾶ εἰς τὴν ἐπίσημον διακήρυξιν καὶ παραίνεσιν αὐτῆς (Εὐμεν.
681 κ.έ.) προβάλλει φορέα τοῦ πνεύματος τοῦ θείου φόβου τοῦ νόμου τὸν
θεσμὸν τῆς ἐν Ἀρείῳ Πάγῳ βουλῆς¹, τῆς συνερχομένης ἐπὶ τοῦ λόφου,
ὑφ' ὃν ἔδρευουσι γρηγοροῦσαι αἱ Ἑρινύες — Εὐμενίδες. Τὸ βουλευτήριον
τοῦτο ἐγκαθιστᾷ ἢ θεὰ (στ. 700 κ.έ.) λέγουσα :

«τοιόνδε τιταροβούνητες ἐν δίκως σέβας
ἔρυσμά τε χώρας καὶ πόλεως σωτήριον
ἔχουσι' ἂν οἶον οὔτις ἀνθρώπων ἔχει
· · · · ·
αἰδοῖον, δξύθυμον, εὐδόντων ὑπερ
ἐγρηγορὸς φρούρημα γῆς καθίσταμαι».

Ἡ διαφορὰ ὅμως τοῦ «φρουρήματος» τούτου τῆς ἀπτικῆς χώρας ἀπὸ
τῶν λεόντων φρουρῶν τῆς παμβασιλείας τῶν Μυκηνῶν καὶ τοῦ Ἄργους

1. Πρῶτος ὁ Αἰσχύλος παρουσίασεν ἐπὶ σκηνῆς τὸ ἱερότατον δικαστήριον τῆς
πατρίδος του ὡς σύμβολον τῆς δυνάμεως, ἐφ' ἧς στηριζομένη ἡ πολιτεία θὰ ἐλάμ-
βανεν ἀποφάσεις ἐπὶ τῶν σοβαρωτάτων ἠθικῶν καὶ θρησκευτικῶν προβλημάτων.
Ἄναμφιβόλως δὲ ἡ τοιαύτη ὑπὸ τοῦ Αἰσχύλου ἑξαρσις τῆς ἱερότητος καὶ τοῦ κύρους
τοῦ θεσμοῦ τοῦ Ἀρείου Πάγου ἦτο ἐπίκαιρος, διότι τρία ἔτη πρὸ τῆς συγγραφῆς
τῆς «Ὀρεστείας», ἤτοι τῷ 462 π.Χ., οἱ «προοδευτικοὶ» τῶν Ἀθηνῶν εἶχον ἐπιτύχει,
κατόπιν προτάσεως τοῦ Ἐφιάλτου, τὸν περιορισμὸν τῆς δικαιοδοσίας τῆς ἐξ Ἀρείου
πάγου βουλῆς μόνον εἰς τὴν κρίσιν τῶν φονικῶν δικῶν. Πρβλ. M. P o h l e n z,
Die griechische Tragödie, Leipzig, 1930, σ. 128 κ.έ.

καταφαίνεται εἰς τὰς ἀπὸ τοῦ στ. 681 κ.έ. τῶν «Εὐμενίδων» ἐκτιθεμένας προγραμματικὰς οὕτως εἰπεῖν ἀρχὰς τῆς Παλλάδος περὶ τοῦ «δικαστῶν βουλευτηρίου» τοῦ Ἁρείου Πάγου καὶ τοῦ νέου ἐν γένει καθεστῶτος. Κατ' αὐτὰς ὁ διὰ τοῦ νέου θεσμοῦ ἐξασφαλιζόμενος σεβασμὸς καὶ ἡ αἰδῶς τῶν πολιτῶν πρὸς τοὺς κειμένους νόμους καὶ ὁ «συγγενῆς φόβος»¹ θὰ συγκρατοῦν ἡμέραν καὶ νύκτα τοὺς πολίτας ἀπὸ τὴν ἀδικίαν· ἀρκεῖ οὗτοι νὰ μὴ παραμορφώσουν τοὺς νόμους διὰ καινοτομιῶν καὶ τροποποιήσεων, πράγμα τὸ ὁποῖον εἶναι παρόμοιον πρὸς τὴν μόλυνσιν τῶν καθαρῶν ποσίμων ὑδάτων διὰ βορβόρου. Περαιτέρω ἡ Ἀθηνᾶ συμβουλεύει τοὺς πολίτας νὰ μὴ ἀνέχωνται μήτε τὸ «ἀναρχον», ἤτοι τὴν ἔλλειψιν οἰασδῆποτε ἀρχῆς καὶ οἰουδῆποτε χαλινοῦ, τὴν ὀφειλομένην εἰς τὴν ἄκραν ἐλευθερίαν, μήτε τὸ «δεσποτούμενον», δηλαδὴ τὴν ὑποδουλώνουσαν τοὺς πολίτας δεσποτείαν². Ὅπως δῆποτε ὅμως πρέπει νὰ ὑπάρχη εἰς τὴν πόλιν κάποιος φόβος : «μὴ τὸ δεινὸν πᾶν πόλεως ἔξω βαλεῖν»· νὰ μὴ ἐξορίσουν ἀπὸ τὴν πόλιν πάντα φόβον· διότι οὐδεὶς ἄνθρωπος εἶναι δίκαιος, ἂν δὲν φοβῆται τίποτε³.

Τὰς προγραμματικὰς ταύτας ἀρχὰς τῆς «παραινέσεως»⁴ τῆς Ἀθηνᾶς πρὸς τοὺς πολίτας ὀρθῶς ὁ ἀρχαῖος σχολιαστὴς συνώψισεν εἰς τὰς λέξεις : «δημοκρατεῖσθαι μὲν, ὑπὸ φόβον δὲ εἶναι».

*
* *

Ἐκατὸν περίπου ἔτη μετὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς «Ὀρεστείας» ὁ Πλάτων ἔδωκε διὰ τῶν «Νόμων»⁵ του, καὶ δὴ καὶ τῶν τριῶν πρώτων βιβλίων αὐτῶν, τὰ καλύτερα σχόλια τοῦ αἰσχυλείου ποιήματος τοῦ «θεῖου φόβου». Εἰς τὸ πρεσβυτικὸν ἔργον του ὁ φιλόσοφος γίνεται θερμὸς θιασώτης τῆς αὐτῆς ἀρχῆς τῆς «μείξεως» τῆς δημοκρατικῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ χαλινοῦ τοῦ φόβου, τὴν ὁποῖαν ἀρχὴν τόσον ἐναργῶς προέβαλεν ὁ Αἰσχύλος εἰς τὴν τριλογία του. Πιστεύει δὲ ὁ Πλάτων, ὅτι, μόνον ὅταν τηρηθοῦν ἐν τῇ διακυβερνήσει τοῦ πολιτικοῦ συνόλου καὶ εἰδικώτερον ἐν τῷ νομοθετικῷ ἔργῳ αἱ

1. Εὐμεν. 691.

2. Εὐμεν. 696, πρβλ. 525 κ.έ.

3. Εὐμεν. 698 - 699. Πρβλ. Πλάτ. Νόμ. Γ 696c «τό γε δίκαιον οὐ φύεται χωρὶς τοῦ σωφρονεῖν». Βλ. καὶ ἀνωτέρω τὴν συνωνυμίαν τοῦ «φοβεῖσθαι» καὶ τοῦ «σωφρονεῖν ὑπὸ δέει».

4. Εὐμεν. 707.

5. Σημειοῦμεν ἐνταῦθα τὰ χαρακτηριστικώτερα ἀποσπάσματα τῶν τριῶν πρώτων βιβλίων : Νόμ. Α 644c κ.έ. 646e κ.έ. 649b, Β 671c-d, 671e, 672d, Γ 683c κ.έ. 691c, 692a «σύμμεικτος γενομένη καὶ μέτρον ἔχουσα», 698a - 701e.

θεμελιώδεις ἀρχαί : 1) τοῦ πολιτικοῦ «μέτρον» τῆς δουλείας (*αἰδοῦς, φόβου*) καὶ τῆς ἐλευθερίας καὶ 2) τῆς «μείξεως» τῶν ἀρχῶν, ἐξασφαλίζεται ὑγιὴς πολιτεία, ἔχουσα δηλαδή τὰ τρία βασικὰ γνωρίσματα τῆς πολιτικῆς ὑγείας καὶ ὀρθότητος, ἦτοι : α) τὴν ἐλευθερίαν, β) τὴν σωφροσύνην (φρόνησιν, ἔκφρασιν τοῦ ἡγέτου θείου νοῦ), «*νοῦ κοινωνίαν*» καὶ γ) τὴν φιλίαν (ἔσωτερικὴν συνοχὴν διὰ φιλικῶν δεσμῶν τῶν πολιτῶν πρὸς ἀλλήλους καὶ πρὸς τὴν πόλιν, τὸ κράτος) ¹.

Πρὸς ἐπιβεβαίωσιν καὶ ἐπικύρωσιν τῶν ἀνωτέρω θεωρητικῶν πολιτικῶν ἀρχῶν, ὁ Πλάτων κάμνει ἀναδρομὴν ² εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς περσικῆς καὶ τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτείας καὶ δεικνύει ἐποπτικώτατα, ὅτι, ὅσάκις αἱ πολιτεῖαι αὐταὶ ἐτήρησαν τὸ μέτρον ἐλευθερίας καὶ φόβου, ἤκμασαν ἀντιθέτως ἢ παρακμὴ των ἐντοπίζεται εἰς τὰς περιόδους ἐκείνας τῆς ζωῆς των, καθ' ἃς ἐπεκράτησεν ἢ ἄκρα δεσποτεία εἰς τὴν Περσίαν ἢ ἀπόλυτος ἐλευθερία καὶ ἔλλειψις χαλινοῦ καὶ θείου φόβου εἰς τὰς Ἀθήνας.

Διεξοδικωτέρα ἐν τῷ προκειμένῳ σημείῳ εἶναι ἡ πλατωνικὴ ἐρμηνεία τῆς ἀθηναϊκῆς ἱστορίας κατὰ τοὺς χρόνους τῶν περσικῶν πολέμων. Τότε διετηρεῖτο ἀκόμη ἐν ἰσχύϊ ἡ «παλαιὰ» ³ ὀρθὴ πολιτεία. Ὁ κορμὸς της, λέγει ὁ Πλάτων, ἦτο βεβαίως δημοκρατικὸς μὲ τὰ γνωρίσματα τῆς ἰσονομίας, τῆς φιλίας καὶ τῆς ἐλευθερίας τῶν πολιτῶν. Ἡ ἐλευθερία ὅμως δὲν ἦτο ἄκρατος, ἀλλ' ἐνεῖχε καὶ στοιχεῖα δουλείας. «*Δεσπότις ἐνῆν τις αἰδώς*», διὰ τὴν ὁποίαν οἱ πολῖται ἐκόντες ἐδούλευον εἰς τοὺς νόμους. Ὁ Πλάτων, διὰ τὰ ἐξηγήσῃ τὴν ἀθηναϊκὴν νίκην κατὰ τῶν Περσῶν, κατὰ τὴν πρώτην, ἰδίως δὲ τὴν δευτέραν περσικὴν ἐκστρατείαν κατὰ τῆς Ἑλλάδος, παρέχει ἀνθρωπολογικὴν ἀνάλυσιν (Νόμ. Γ 698b – 699d) τοῦ Ἀθηναίου πολίτου τῶν χρόνων ἐκείνων καὶ ἐρμηνεύει τὸ πολιτικὸν ἦθος καὶ τὴν ψυχικὴν διάθεσιν τῶν Μαραθωνομάχων καὶ Σαλαμινομάχων. Ἄς ἀκούσωμεν αὐτὸν τὸν Πλάτωνα :

«...*Δεσπότις ἐνῆν τις αἰδώς, δι' ἣν δουλεύοντες τοῖς τότε νόμοις ζῆν ἠθέλομεν. καὶ πρὸς τούτοις τὸ μέγεθος τοῦ στόλου... φόβον ἄπορον ἐμβαλόν, δουλείαν ἔτι μείζονα ἐποίησεν ἡμᾶς τοῖς τε ἄρχουσιν καὶ τοῖς νόμοις δουλεῦσαι, καὶ... συνέπεσε πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς σφόδρα φιλία...* (Οἱ δὲ Ἀθηναῖοι)... ἐπὶ τῆς ἐλπίδος ὀχούμενοι ταύτης ἠῦρισκον καταφυγὴν αὐτοῖς εἰς αὐτοὺς μόνους εἶναι καὶ τοὺς θεούς, ταῦτ' οὖν αὐτοῖς πάντα φιλίαν ἀλλήλων ἐνεποίει, ὁ φόβος ὁ τότε παρὼν ὅτε ἐκ τῶν

1. Νόμ. Γ 694b «*δι' ἐλευθερίαν τε καὶ φιλίαν καὶ νοῦ κοινωνίαν*». Περβλ. 693b-c.

2. Νόμ. Γ 693d κ.έ.

3. Νόμ. Γ 698a κ.έ. Παλαιὰν πολιτείαν νοεῖ ἐνταῦθα τὸ σολώνειον τιμοκρατικὸν πολίτευμα, ὅπερ διὰ τῆς μεταρρυθμίσεως τοῦ Κλεισθένους εἶχεν ἀποκτήσει σταθερὰν δημοκρατικὴν βάσιν.

νόμων τῶν ἔμπροσθεν γεγονώς, ὃν δουλεύοντες τοῖς πρόσθεν νόμοις ἐκέκτηντο, ἦν αἰδῶ πολλάκις... εἴπομεν... ἧς ὁ δειλὸς ἐλευθερὸς καὶ ἄφοβος· ὃν, εἰ τότε μὴ δέος ἔλαβεν, οὐκ ἂν ποτε συνελθὼν ἠμύνατο...»¹.

Ἐκ τῆς ἀνθρωπολογικῆς ταύτης ἀναλύσεως φαίνεται, ὅτι τὰ διακατέχοντα τότε τοὺς Ἀθηναίους συναισθήματα ἦσαν ἡ ἐλπίς, ἡ φιλία καὶ τὸ ἐνδιαφέροντα ἡμᾶς δύο εἶδη τοῦ φόβου. Καὶ τὸ μὲν πρῶτον εἶδος τοῦ φόβου εἶναι εὐνόητον· εἶναι ὁ ἐκ τῆς καθημερινῆς χρήσεως τῆς λέξεως ταύτης γνωστὸς φόβος, ἡ ἔλλειψις θάρρους, ἡ δειλία, ὁ φόβος πρὸ τοῦ περσικοῦ κινδύνου. Ὁ φόβος οὗτος, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ προσδιορισμοῦ «ὁ τότε παρών», ἦτο συναίσθημα ἐφήμερον καὶ παροδικόν. Ἐγεννήθη ἀπὸ τὸ μέγεθος τῆς περσικῆς ἐκστρατείας καὶ θὰ παρήρχετο ἅμα τῇ λήξει αὐτῆς.

Τὸ δεύτερον ὁμοῦ εἶδος τοῦ φόβου δὲν ἦτο τοιοῦτο. Προϋπῆρχεν ὡς παράδοσις ἐκ τοῦ παρελθόντος πολιτικοῦ βίου, τότε δὲ ἐνετάθη ὑπὸ τῆς ἀμηχανίας, εἰς ἣν εὐρέθησαν οἱ ἐν κινδύνῳ Ἀθηναῖοι. Ὡς ἀποτελέσματα δὲ ὁ φόβος οὗτος εἶχε τὴν σύσφιγξιν τῶν φιλικῶν δεσμῶν τῶν πολιτῶν πρὸς ἀλλήλους, τὴν ἀληθινὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν ἀφοβίαν, τὸ θάρρος, τὴν ἀποφασιστικότητα πρὸς νικηφόρον ἄμυναν, ἣτις καὶ ἐπετεύχθη. Τοῦ δευτέρου εἶδους τοῦ φόβου συνώνυμα μεταχειρίζεται ὁ Πλάτων ἐνταῦθα τὴν «αἰδῶ», τὴν «δουλείαν τοῖς νόμοις» καὶ τὸ «δέος».

Τὴν οὐσίαν τοῦ δευτέρου τούτου φόβου (αἰδοῦς, δέους) διασαφεῖ ὁ Πλάτων ἐν τῷ πλαισίῳ μιᾶς μακρᾶς ἐννοιολογικῆς ἀναλύσεως, ἣτις διήκει καὶ διὰ τῶν τριῶν πρώτων βιβλίων τῶν «Νόμων» καὶ ἀναφέρεται εἰς τὰς ἐννοίας : ἡδονή, λύπη, ἐλπίς, φόβος, αἰδῶς, δέος, δουλεία, ἐλευθερία, φιλία, ἀφοβία. Ἡ ἀνάλυσις αὕτη ἔχει δι' ὀλίγων ὡς ἑξῆς :

Ἐκαστος ἄνθρωπος, ἐνῶ εἶναί τι ἐν², κέκτηται ἐν ἑαυτῷ δύο συμβούλους ἐναντίους πρὸς ἀλλήλους καὶ ἄνευ φρονήσεως, συμβούλους συναισθηματικῆς φύσεως. Τούτους προσαγορεύομεν : ἡδονὴν καὶ λύπην. Πλὴν τῶν δύο τούτων, ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἐν ἑαυτῷ τὴν προσδοκίαν τῶν μελλόντων, ἣτις γενικῶς μὲν λέγεται «ἐλπίς», εἰδικωτέρας δὲ μορφᾶς καὶ ἀντίστοιχα ὀνόματα ἔχει : τὸν «φόβον», τουτέστι τὴν προσδοκίαν λύπης, καὶ τὸ «θάρος», τὴν προσδοκίαν ἡδονῆς. Ἐπὶ πᾶσι τούτοις ἐνυπάρχει εἰς τὸν ἄνθρωπον ὁ «λογισμὸς», ὁ ὀρθὸς λόγος, ὁ νοῦς, ὁ διαγιγνώσκων «ὅ,τι ποτ' αὐτῶν ἄμεινον ἢ χεῖρον».

Τοῦ φόβου διακρίνονται περαιτέρω τὰ δύο «σχεδὸν ἐναντία» πρὸς

1. Λεπτομερῆ ἐρμηνείαν ὀλοκλήρου τοῦ ἀποσπάσματος Νόμ. Γ 698b - 699d βλ. ἐν Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, Πλάτων καὶ Ἀθῆναι, 1950, σ. 41 κ.έ. καὶ 108 κ.έ.

2. Νόμ. Α 644c κ.έ.

ἄλληλα εἶδη, τῶν ὁποίων πρακτικὰ παραδείγματα εἶδομεν εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος ἀνθρωπολογικὴν ἀνάλυσιν τοῦ ἥθους τῶν Μαραθωνομάχων καὶ Σαλαμινομάχων. Καὶ τὸ μὲν πρῶτον εἶδος τοῦ φόβου, ἢ ἐκ τῆς προσδοκίας κακῶν ἔλλειψις θάρρους, εἶναι ἐλάττωμα.

Ἀντιθέτως τὸ δευτέρον εἶδος τοῦ φόβου εἶναι προτέρημα. Εἶναι ὁ φόβος, μήπως νομισθῶμεν ὑπὸ τῶν ἄλλων, καὶ μάλιστα τῶν φίλων, ὡς κακοί, «*πράττοντες ἢ λέγοντές τι τῶν μὴ καλῶν*»¹, εἶναι ὁ σεβασμὸς πρὸς τὰς ἠθικὰς ἀξίας καὶ τοὺς νόμους, ἢ συνήθως λεγομένη «*αἰσχύνη*», τὸ φοβεῖσθαι τοὺς φίλους «*αἰσχύνης πέρι κακῆς*»², ἢ καλὴ αἰσχύνη πρὸ τῆς κακῆς αἰσχύνης, ἢ συστολή μας δηλαδή καὶ ἢ προφύλαξις, μήπως καταισχυνηθῶμεν πρὸ τῶν φίλων καὶ τῶν σωφρόνων ἀνθρώπων. Συνώνυμος λέξις καὶ ταυτοσημος ἔννοια τοῦ φόβου τούτου εἶναι ἰδίᾳ ἡ «*αἰδώς*», διὰ τῆς ὁποίας ὁ ἄνθρωπος ἐξασφαλίζει τὴν νικηφόρον ἀντίστασιν αὐτοῦ κατὰ τῶν ἡδονῶν, τῶν παθῶν καὶ τῶν συναισθηματικῶν παραφορῶν του. Τοῦτον τὸν πολῦτιμον φόβον, λέγει ὁ Πλάτων, ὁ νομοθέτης «*ἐν τιμῇ μεγίστῃ σέβει*»³ ὡς θεμελιώδη προϋπόθεσιν εὐνομίας καὶ σωτηρίας τῆς εὐνομουμένης πολιτείας. Τὴν ἔλλειψιν τῆς ἀρετῆς ταύτης ὁ φιλόσοφος ὀνομάζει «*ἄδειαν*»⁴ καὶ «*ἀναίδειαν*»⁵ καὶ χαρακτηρίζει ὡς μέγιστον κακὸν καὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ καὶ τοῦ δημοσίου βίου. Κατὰ τὸν Πλάτωνα ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ ἔχη καὶ τὰ δύο προτερόματα τὰ σχετικὰ μὲ τὰ δύο εἶδη τοῦ φόβου: ἔλλειψιν τοῦ πρώτου φόβου, ἤτοι θάρρος (πρὸ τοῦ κινδύνου, πρὸ τῶν πολεμίων), ἀφοβίαν ἀφ' ἑνὸς καὶ μόνιμον ἀπόθεμα τοῦ δευτέρου φόβου, τῆς αἰδοῦς, τῆς αἰσχύνης⁶, ἔλλειψιν ἀναιδείας καὶ ἀναισχυντίας ἀφ' ἑτέρου. Μὲ ἄλλας λέξεις ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ εἶναι ταυτοχρόνως καὶ «*ἄφοβος*»⁷ (ἐστερημένος τοῦ πρώτου φόβου) καὶ «*φοβερός*»⁸ ἢ «*δειλός*»⁹ (πλήρης τοῦ δευτέρου φόβου, φορεὺς αἰδοῦς). Οἱ Μαραθωνομάχοι καὶ οἱ Σαλαμινομάχοι ἦσαν ἐν ταύτῳ ἄφοβοι (θαρραλέοι) καὶ δειλοὶ (πλήρεις δέους καὶ φόβου τοῦ δευτέρου εἴδους).

Τοῦ δευτέρου τούτου φόβου ἔλλειψιν ὁ Πλάτων διαπιστώνει εἰς μίαν σπουδαίαν περιοχὴν τοῦ συγχρόνου αὐτῷ βίου τῶν Ἀθηναίων, τὴν μουσικὴν, τὴν στενῶς συνδεομένην μὲ τὴν πολιτικὴν ζωὴν τῆς πόλεως. Ἡ νεωτερίζουσα

1. Νόμ. Α 646e.

2. Νόμ. Α 647b.

3. Νόμ. Α 647a9. Περὶ βλ. Πaus. I, 17,1. III, 20,10.

4. Νόμ. Γ 701a8.

5. Νόμ. Α 647a10.

6. Νόμ. Α 647a2, a10, Β 671d2.

7. Νόμ. Γ 699c6, Α 647b9.

8. Νόμ. Α 647b9, c7.

9. Νόμ. Γ 699c6.

μουσική ἀγωγή τοῦ Ἀθηναϊκοῦ κοινοῦ μετέβαλε τὰ θέατρα καὶ τὰ ᾠδεῖα τῶν Ἀθηνῶν εἰς κέντρα «πονηρᾶς θεατροκρατίας». Διέθρουσε τὴν ματαιοδοξίαν τῶν πολλῶν διὰ τῆς ἀναγνωρίσεως εἰς αὐτοὺς τῆς ἀρμοδιότητος νὰ κρίνουν ἐγκύρως τὰς μουσικὰς ἐρμηνείας καὶ ἐκτελέσεις καὶ νὰ ἐκφράζουν θορυβωδῶς τὴν εὐαρέσκειαν ἢ ἀποδοκιμασίαν αὐτῶν. Οὕτως ὅλοι οἱ Ἀθηναῖοι πολῖται «*ἄφοβοι ἐγένοντο ὡς εἰδότες, ἡ δὲ ἄδεια ἀναισχυντία ἐνέτεκεν*· τὸ γὰρ τὴν τοῦ βελτίονος δόξαν μὴ φοβεῖσθαι διὰ θράσος, τοῦτ' αὐτό ἐστιν σχεδὸν ἡ πονηρὰ ἀναισχυντία, διὰ δὴ τινος ἐλευθερίας λίαν ἀποτετολμημένης»¹. Ἡ μουσική καὶ ἐν συνεχείᾳ πολιτικὴ αὕτη ἀκοσμία ἦτο τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐλλείψεως τοῦ χαλινοῦ τοῦ φόβου καὶ τῆς αἰδοῦς. Καὶ εἰς τὰ συμπόσια ἐπίκειται παρόμοιος κίνδυνος. Διὰ τοῦτο πρέπει νὰ ἐπιβάλλεται διὰ τῶν συμποτικῶν νόμων ὁ χαλινὸς τοῦ «καλλίστου φόβου» καὶ τῆς δίκης, ὁ ἀναχαιτίζων τὸ μὴ «καλὸν θάρρος»².

* *

Ἴνα τὰ μουσικά, πολιτικά καὶ ἀνθρώπινα καθόλου ἦθῃ τῶν πολιτῶν διατηρηθοῦν ἐν κόσμῳ καὶ ἀρμονίᾳ, ἀντιστοιχῶ πρὸς τὴν παγκόσμιον ἀρμονίαν, πρέπει κατὰ τὴν πλατωνικὴν ἐντολὴν «φόβον εἰσπέμπειν μετὰ δίκης»³ καὶ «εἰς φόβον ἄγειν μετὰ νόμου»⁴. Ὁ κατὰ Πλάτωνα οὗτος φόβος, ὡς μία μορφή τῆς πολιτικῆς σωφροσύνης καὶ δεσμεύσεως, τῆς συνεργοζομένης μετὰ τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς φιλίας πρὸς διατήρησιν τῆς πολιτικῆς ὑγείας, δὲν εἶναι ἄλλο τι παρὰ ἢ πρὸς τοὺς νόμους αἰδῶς, τὴν ὁποίαν ἐκήρυξεν εἰς τὸν προγραμματικὸν τῆς λόγον ἡ Ἀθηναῖα τῆς «Ὁρεστείας» καὶ ἀπεδέχθησαν αἱ ὑπὸ νέαν μορφήν προστάτιδες τῶν νόμων Εὐμενίδες. Ἐξυπηρετεῖ «τὴν τοῦ νόμου ἐκόντων ἀρχήν, ἀλλ' οὐ βίαιον πεφυκυῖαν»⁵.

Οὕτως ὁ Πλάτων διὰ τῆς ἐν «Νόμοις» εὐρείας ἐννοιολογικῆς ἀναλύσεως ἔδωκε τὴν βαθυτέραν ἐρμηνείαν τοῦ πολιτικοῦ νοήματος τῆς ἐννοίας τοῦ φόβου ἐν τῇ «Ὁρεστείᾳ». Συμφωνεῖ δὲ ἀπολύτως καὶ πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς θεοσεβείας τοῦ Αἰσχύλου ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ φόβου τούτου ὡς «*θειόυ*». Διότι ὁ θεῖος οὗτος φόβος, ὁδηγῶν εἰς τὴν ἐν τῷ μικροκόσμῳ⁶ τῆς πολι-

1. Νόμ. Γ 701a-b.

2. Νόμ. Β 671c.

3. Νόμ. Β 671d.

4. Νόμ. Α 647c.

5. Νόμ. Γ 690c.

6. Κατὰ τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ἀναξιμάνδρου τὸ κράτος εἶναι ὁ ἀνθρώπινος μικρόκοσμος, ὁ ἀντιστοιχῶν πρὸς τὸν μακρόκοσμον τοῦ σύμπαντος.

τείας πραγματοποιήσιν τῆς θείας περὶ ἁρμονίας τοῦ ὅλου κόσμου βουλήσεως καὶ εἰς τὴν πιστὴν τήρησιν τῶν θείας προελεύσεως νόμων¹, ταυτίζεται πρὸς τὸ ἱερὸν δέος τῆς θρησκευτικότητος καὶ ἀποτελεῖ μίαν ἰδιότυπον ἔκφρασιν τῆς ἐξαρτήσεως τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τοῦ Κυβερνήτου τῶν πάντων Θεοῦ.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ι. ΒΟΥΡΒΕΡΗΣ

---

1. Βλ. Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, Ἡ προέλευσις τῶν νόμων κατὰ Πλάτωνα (Περιοδ. «Ἀκτίνες», τεύχ. 147, 1954).